

АБДУСОДИҚ ИРИСОВ

АБУ АЛО АЛ-МААРРИЙ

(Ҳаёти ва ижоди)

УЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ-1966

Китобчада ажойиб мутафаккир Абу Ало ал-Мааррийнинг ҳаёти ва фаолияти, динга ва диний хурофотларга қарши актив курашганлиги, шунингдек, атеистик қарашлари баён қилинади.
Брошюра кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

Филология фанлари кандидати

И. АБДУЛЛАЕВ

СУЗ БОШИ

Абу Ало ал-Мааррийдек забардаст шоир ижоди ҳақида мулоҳаза юритиш осон иш эмас. Чет элларда, хусусан, Ғарб олимлари ўртасида ҳам ал-Мааррий номи машҳурдир. Совет Иттифоқида ал-Мааррий ижодини дастлаб ўрганишга киришган киши академик И. Ю. Крачковский бўлган эди. Олим шоир ижодининг баъзи томонларини ёритди. Кейинги пайтларда араб олимлари ҳам ал-Мааррий ижодига эътибор бера бошладилар. 1961 йилда Байрутда ал-Мааррийнинг «Лузумиёт» асарининг икки жилди нашр этилди. 1963 йилда «Ғуфрон рисоласи»нинг Бинт аш-Шотий тайёрлаган танқидий матни учинчи марта Қоҳирада нашр этилди. Шу йили Байрутда «Чақмоқтош учқунлари» («Сақт аз-занд») асари босилиб чиқди. 1964 йили «Чақмоқтош учқунлари» асарига битилган тўрт жилдлик шарҳ Қоҳирада нашр қилинди. Булар, албатта, ўрта асрнинг йирик мутафаккири Абу Ало ал-Мааррий ижодини ўрганишга яхшигина дастур бўла олади.

* * *

Китобхонлар Умар Ҳайём билан яхши таниш, унинг ўлмас рубойларини ўқиганлар. Аммо Умар Ҳайёмнинг ўтмишдоши, ундан анчагина олдин яшаган ва ўзидан кейинги мутафаккирларга катта таъсир кўрсатган Абу Ало ал-Мааррий билан яхши таниш эмаслар. Ана шу мулоҳаза билан кичкина бўлса-да, шу қўлингиздаги рисола ни ёзишга қарор қилдик. Бу, албатта, қилиниши керак бўлган катта ишга нисбатан дарёдан бир томчидир.

Рисола сўнгида ал-Мааррий шеърларидан қилинган баъзи таржималар ҳам берилди. Булар шоирнинг юқорида зикр қилинган асарларидан олинди. Арабчадан қилинган дастлабки бу таржимамизда нуқсонлар бўлиши шубҳасиз. Шунинг учун китобхонлардан узр сўраймиз. Агар ушбу рисола ал-Мааррий ҳақида озгина бўлса-да маълумот бериб, бу машҳур шахс тўғрисида тасаввур қолдирилса, у ўз вазифасини ўтаган бўлади.

Автор

—

АЛ-МААРРИЙ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

Ал-Мааррий эркин фикр эгаси бўлиб, ўз асарларида диндорларни қаттиқ танқид қилган, уларнинг риекорлиги устидан кулган ажойиб мутафаккирдир. Шарқда ундан олдин ўтган, унга тенглаша оладиган бирорга йирикроқ шоирни учратиш қийин. Бироқ уни фикрлаш формаси, эркин мулоҳаза юритишига қараб Умар Ҳайём, Маҳмуд Паҳлавонларга ўхшатиш мумкин, тўғрироғи улар Абу Алога ўхшайдилар.

Умар Ҳайём ўз исёнкорлигида Абу Алодек забардаст киши ижодидан баҳраманд бўлганми ёки у ҳам ал-Мааррийдек ўз даври тақозосига кўра отилиб чиққанми, аммо шуниси равшанки, бу икки мутафаккир ижодида бир-бирига ҳамоҳанглик, бир-бирига ўхшашлик кишини ҳайратда қолдирарли даражада яқиндир.

Абу Ало ал-Мааррий ўрта аср мутафаккирлари орасида бутунлай ажралиб туради, унинг ўзига хос услуби, ўзига хос фикр юритиши, усуллари бор. Ал-Мааррий илгари сурган ҳар бир фикр, хоҳ у диний формада берилган бўлсин, хоҳ ақида сифатида ўртага ташланган бўлсин, ҳаммаси ўз даврига нисбатан илғор фикрлардир. Бироқ унинг илғор фикрини ҳар ким ҳар хил тушуниб келди: баъзан унинг мутасаввифона фикрларига қараб, уни тасаввуф аҳлидан деб билишди, баъзилар эса даҳрий файласуф деб ҳисоблашди. Аммо шуниси аниқки, Абу Ало ал-Мааррий ажойиб инсон, забардаст шоир, донишманд киши эди. У ўз асарларида инсонни кўйлади, уни улуғлади, кўкларга кўтарди.

Ал-Мааррий яшаган даврга салкам минг йил бўлди. Аммо ҳозир ҳам унинг шеърлари кишиларга завқ бағишлайди.

Абу Ало ал-Мааррий 973 йилнинг 26 декабрида (ҳижрий 363 йили) Суриянинг ал-Маарра қишлоғида дунёга келади. Бу қишлоқ «Мааррат ан-Нуъмон» деган ном билан ҳам машҳур бўлиб, Ҳалаб (Алеппо) билан Ҳамо шаҳри ўртасида, Ҳалабдан 74 километр нарида жойлашган. Араб тарихчиларининг кўрсатишича, ал-Мааррий жанубий арабларнинг қаҳтон қабиласидан келиб чиққан. Чунки Ҳамо билан Ҳалаб шаҳарлари ўртасида бу қабила қавмлари яшаган.

Ал-Мааррийнинг асли оти Аҳмад бўлиб, ўзига Абу Ало (олийлик, юқориликнинг отаси) деган куня олади.

Шоир камтарлик билан ўз куняси ҳақида шундай ёзади:

Олийликнинг отаси деб чақиргайлар,
бу ёлғондир.
Бўлурди рост, аталсам мен — қуйиликнинг
атоси деб¹.

Абу Алони туғилган жойига нисбат бериб ал-Мааррий дейишади. Отасининг исми Абдуллоҳ бўлиб, тўлиқ айтилганда Абдуллоҳ ибн Сулаймон ибн Муҳаммаддир. Шундай қилиб, шоир куняси ва исмига отасининг исми ҳам қўшилганда Абу Ало (ёки Абу-л-Ало) Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Сулаймон ал-Мааррий бўлади. Шарқда Абу Алолар кўп ўтган, лекин улар орасида дунёга машҳури, Шарқ фалсафаси ва адабиётида ўзига муносиб ўрин олган йирик сиймо Абу Ало ал-Мааррийдир.

Абу Ало тўрт ёшга тўлмасидан чечак касалига дучор бўлиб, бир кўзи кўрмай қолади, орадан кўп ўтмай, иккинчи кўзидан ҳам ажралади. Шу тариқа ал-Мааррий умрининг охиригача ожиз бўлиб қолади. Бу ҳақда шоир бир асаридан шундай деган эди:

«Қулоғим оғир, кўзим ожиз, пешонам шўр экан. Худо билади, тўрт яшарлигимдами, бўталоқ билан туянинг фарқига бормай қолганман». Бошқа бир жойда «Қизғишроқ рангдан бошқасини билмайман. Чунки мен чечак касалига грифтор бўлганимда қизғишга бўйланган

---

¹ Ш а в қ н й Д а й ф, Араб шеърлятида маҳорат ва оқимлар (араб тилида), Миср, 1960, 376-бет.

кийим кийганимни эс-эс биламан, бошқаси эсимда йўқ».

Абу Алонинг отаси анча саводли, ўзига тўқ кишилардан эди. Отаси унга хат-савод ўргатади, Аҳмадда билимга нисбатан зўр ҳавас ва иштиёқни кўриб, грамматика ва луғатдан дарс беради. Аммо Абу Ало отаси берган билимлар билан кифояланадиганлардан эмас эди, у илмга қанчалик киришса, ундан шунчалар завқ оларди. У билимини ошириш мақсадида она қишлоғидан Ҳалаб шаҳрига равона бўлди. Чунки бу шаҳар ўша даврда маданий марказ ҳисобланар, у ерда олимлар кўп, китоблар сероб, ўзи истаган нарсани ўрганиши мумкин эди. Ҳалабда Абу Ало дастлаб Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Саъд ан-Наҳвийдан араб тили грамматикасини чуқурроқ ўрганади; олимлар билан ҳамсуҳбат, шаҳар кутубхоналарида мавжуд китоблардан баҳраманд бўлади. Лекин Абу Ало бу билими билан қаноатланмайди, илм-фан ичига яна ҳам чуқурроқ киришга, янада кўпроқ билим эгаллашга аҳд қилади. Шу мақсадда Ҳалаб шаҳрини тарк этади, ҳассасини қўлига олиб, Атакия (Антиохия)га равона бўлади, у ерда машҳур олимлар билан суҳбатлашади, ўзига керак деб билган билимларни ўргангач, сўнг Латакияга боради, у ердан эса Тароблис аш-Шом (Шом — Сурия Триполийси) шаҳрига йўл олади. Ал-Мааррий илм-маърифатни эгаллаш учун устоднинг қайси динда бўлишидан қатъий назар, ундан баҳраманд бўлади, мусулмон, христиан, яҳудий олимларидан, ҳатто черков ходимларидан ҳам бу йўлда фойдаланади, кўп динларнинг моҳияти, келиб чиқиши билан танишади, улар ҳақида бош қотиради:

Ҳар малҳамнинг бир фитнаси бор²,
Мусулмонлик, Масиҳ сингари.
Чорлаб бири бонгу жом чалар³,
Мезанадан чақирар бири⁴.
Ҳар ким динин улуғлар доим,
Билолмадим қайбири тўғри.

Бу даврда Бағдод йирик маданий марказга айланган эди. Чунки аббосийлар сулоласи даврида халифалик маркази Бағдод бўлган эди. «Мадинат ас-салом»

² Бу ерда ҳар бир диннинг ўзига хос иллати бўлади, дейилмоқчи.

³ Христианларда ибодатга бонг чалиб, черковга чақирилади.

⁴ Мусулмонларда муаззиннинг мезанага чиқиб, азон айтиши назарда тутилади.

(«Тинчлик шаҳри») номи билан донг чиқарган бу шаҳарга илм-маърифат ўрганиш учун теварак-атрофдан одамлар келар ва у ердаги мадрасаларда ўқиб таълим олар эди. Абу Ало ҳам «Тинчлик шаҳри» — Бағдодга келади. Бу вақтда (1007) ал-Мааррий ўттиз бешларга борган эди.

Ал-Мааррий Бағдодда адиблар, шоирлар билан танишади, файласуфлар билан баҳслашади ва уларнинг мажлисида қатнашиб, кўп масалаларда фикр алмашади. Бағдодда турган вақтида ҳар кун, ҳар соатдан унумли фойдаланади, гоҳ шоирлар мушоарасига қатнашади, гоҳ файласуфлар орасида нутқ сўзлайди; тез орада унинг довуғи бутун Бағдодга тарқалади. Одатда бундай мажлислар амалдор ва зодагонлар меҳмонхоналарида ўтказилар, ҳар бир мансабдор ўз уйига кўпроқ обрўга эга бўлган олимни чорлаб, йиғилганларда яхши таассурот қолдиришга интилар эди. Чунки бу ўринда пайдо бўлган фикрлар асосида кейинчалик баъзи олимлар китоб ёзарди, ўқилган ғазаллар асосида девонлар тартиб бериларди; баъзи шеърлар мезбонга бағишланар ва бу билан унинг номи адабиётга кириб қолиши мумкин эди. Шу сабабли Бағдоднинг амалдорлари ҳам ўз уйига ал-Мааррийдек забардаст шоир, ўткир нотик, теран фикрли сиймони таклиф қилишга интилиши шак-шубҳасиз эди. Аммо мансабдор табақалар ал-Мааррийдан мақтов сўзларини эшитишга муяссар бўлолмадилар, аксинча шоир уларга қарата нафратомиз шеърлар, оташин сатрлар битади. Мансаб эгалари эса шоирларни ўзларига қаратиб мадҳиялар ёзишга ундар эдилар. Ҳатто бир манбанинг кўрсатишича, Бағдод амирларидан бирининг эшаги ўлиб, амир дарҳол эллик нафар шоирни чақириб, эшагига марсия ёзишни буюрган. Шоирлар эшакни куйлаб, ўз марсияларини амирга тақдим қилганлар.

Ал-Мааррий бундайларга нафрат билан қаради, амалдорларни эса ўткир ҳажв қамчиси билан савалади. Бу камдан-кам шоир ижодига хосдир. Мен, дейди ал-Мааррий, мукофот олиш ниятида ҳеч қайси бошлиққа мадҳия ёзмадим⁵.

---

⁵ Абу Ало ал-Мааррий, Сақт аз-занд, Байрут, 1963, 5—6-бетлар (Асарга муаллифнинг ёзган сўз бошисига қаранг); Яна: «Сақт аз-занд» шарҳлари (араб тилида), Қоҳира, 1964, 1 жилд, 22-бет.

Ал-Мааррий ижодида мадҳ ўрнини танқид, заҳар-хандалик эгаллайди. Бу услубда ундан илгари ҳам ижод қилинган бўлиб, Башшор ибн Бурд (714—784), Абу Навос (762—813), ал-Жоҳиз (775—868) кабилар ижодида бу услуб дурустгина акс этган бўлса-да, у Абу Ало ижодида ривож топади. Чунки шу маҳалгача кўпчилик шоирлар сарой муҳитига хос бўлган шеърлар ёзиб, албатта, умуминсон тақдири, унинг бурчи, вазифаси, камбағалларнинг аҳволи куйланмасди. Абу Ало ўз ижоди билан шеърият «анҳори»ни ўзи истаган, қалби ундаган «арикқа» буриб юборди. Бу, албатта, ал-Мааррийнинг юксак хизмати эди.

Абу Ало табиатини билган амалдорлар шарманда бўлишдан қўрқиб, уни зиёфат ва йиғилишларга даъват қилмай қўйишди. У ўз шеърида:

Тасанно айтар эрдим
Бўлса лойиқ бир киши анга,
Лаганбардор палид сўзин
Эшитмак заҳр оши манга

деб ундайлар устидан кулар эди.

Бир куни у камбағал бир кишининг амалга миниб, кўпчиликка азият еткизаётганини эшитиб қолади ва у ҳақда ўз шеърида шундай дейди:

Таъзим қилиб эгилгай,
Теккунча бурни ерга,
Виждони йўқ кишилар
Фақирлик чоғларида.

Давлатга восил ўлгач,
Шишиб кетарки андоқ
Қасосга интилулар,
Қилч сўл-соғларида.

Халққа зулм қилган ҳокимларга нисбатан ал-Мааррийнинг нафрати борган сари ортади, ҳокимлар ҳамма ерда халққа зулм ўтказади, оғир солиқлар солиб хонавайрон қилади. Нега бир тўда одамлар роҳат-иззатдаю, бошқалари кулфат-ҳасратда, нега улар ўзгалар ҳисоби-га кун кўради?! Нега?!

Ал-Мааррий Бағдодда замонасининг машҳур олимларидан бўлмиш ар-Рабайй, ас-Суккарий, ал-Муртазо кабилар билан яқиндан танишади.

Бу орада Абу Ало қўққисдан онасининг касалга чалиниб қолганини эшитади. Бу хабарни эшитгач, тезда

Бағдодни ва ёр-дўстларини қолдириб ал-Маарра қишлоғига жўнайди. Бироқ у юртига етиб улгурмасидан онаси вафот этади. Онасидан ажраган олим кўп вақт гўшанишин бўлиб, танҳоликда кун кечиради. Бир томондан ожизлик, бунинг устига меҳрибон кишисидан ажралиш шоирни қаттиқ қийнайди, ҳасрат-надоматга чўмдиради. У уйда ёлғизлиги ва кўзи ожизлигини назарда тутиб, мен «икки қават» зулмда яшаяпман, бошимдаги зулмистибдод «уч қават», мен ўша зулмларга «гаровга» берилганман, дейди. Бунда у кўрлиги, яккалиги ва фалсафий маънода таннинг жон — руҳга нисбатан қафаслигини айтмоқчи бўлади. У ёзади:

Кўрарсанлар мени уч хил қамоқда:
Уйда бурчакнишинман ҳам сўқирман.
Тўшиб руҳим таним ҳибсига охир,
Бу зиндонлар ичинда гап сўқирман.

Бу орада у жуда кўп араб классик шоирларининг ижоди билан чуқур танишади, Абу Таммом (796—843), ал-Бухтурий (821—897), ал-Мутанаббий (915—965) девонларини мутолаа қилиб, уларнинг шеърларидан ўзига ёққанларини танлаб девонлар тузади. Уларнинг баъзиларига шарҳ боғлайди. Чунончи, у ўзи севган шоир ал-Мутанаббий шеърларига шарҳ ёзиб, ўзининг бу китобига «ал-Мутанаббий шеърини шарҳлаш учун хабарлар ламъаси ҳақида китоб» деб ном беради.

Ал-Мутанаббий шеърларидан «Аҳмад мўъжизаси» номли девон тузади, Абу Таммомнинг шеърини девонини ихчамлаштириб «Дўстнинг хотираси», ал-Бухтурий шеърларидан сайлаб «Боланинг ўйинлари» деган девон тузади.

Ал-Мааррий бу девонларнинг тушуниш қийин бўлган жойларига шарҳ боғлайди, уларни ўқувчига етиб борадиган тарзда изоҳлайди. Шу билан бирга унинг ўзи ҳам ижод қилади, «Лузумиёт», «Гуфрон рисоласи» («Кечирим сўраш ҳақида рисола»), «Фаришталар ҳақида рисола» («Рисолат ал-малоика») каби бадий жиҳатдан пишиқ йирик асарлар яратди.

Абу Алонинг илми, заковати бутун элга маълум ва машҳур бўлади. Олим ва шоирлар унинг суҳбатида бўладилар, ёшлар ундан араб адабиёти, грамматикаси, адабиёт назариясини ўрганадилар, қонуншуносликдан ҳам атрофлича хабардор бўлгани ва фиқх фанининг нозик

томонларини билгани учун унинг олдига давлат арбоблари, амалдорлар ҳам келиб маслаҳат олиб турар эдилар. Кўплар хат билан мурожаат қилиб, ўзига керак бўлган масалага ал-Мааррийдан жавоб олишар эди, ҳатто унинг уйи арзи ҳол маконига айланади. Ноҳақ солинган солиқлардан қутулиш учун одамлар Абу Ало уйига келишарди; ўз навбатида у ҳам бир ишни охирига етказмай қўймас эди. Шунинг учун ҳам унинг олдига келадиган одамлар сони борган сари кўпаяр, камбағаллар ундан паноҳ сўрардилар. Ал-Мааррий ҳажвига дуч келишдан барча амалдорлар ҳайиқар эдилар. Ал-Мааррийнинг қўлига асо тутиб, шаҳарма-шаҳар илм ахтариб кезиши бекор кетмади. У тил, адабиёт, тарих, қонуншунослик, дин ва мазҳаблар тарихидан чуқур хабардор эди; астрономия, аруз фани, қофия санъти, фалсафа унинг ҳимматидан четда қолмади, бу соҳада ҳам ўзига хос мулоҳаза юритди, ёзилиши зарур деб билганларини қоғозга битиб қолдирди. Унинг бу қадар кенг билимига, синчковлигига замондошлари ҳам қойил қолганлар. Таниқли араб филологи Абу Закариё Яҳё ибн Али ал-Хатиб ат-Табризий (1030—1109) Абу Алонинг араб тилини чуқур билганлигини шундай ифодалайди: «Араблар айтиб, ал-Мааррий билмай қолган бирорта сўз қолганини билмайман»⁶. Ҳатто ал-Мааррий машҳур тилшунос Ибн Сийда билан бир қаторга қўйилган. «Ўз асарларида шарқда биргина (луғавий) тилшунос киши бўлган, ғарбда биргина киши бўлган, лекин уларга тенг келадиган учинчи тилшунос бўлмаган, бу икки тилшуноснинг бири Абу Ало, иккинчиси Ибн Сийда эди»⁷. Ал-Мааррий албатта, бу юксак баҳога лойиқ эди.

Манбаларнинг хабар беришича, Абу Ало хотираси зўр, закий одам бўлган, у жуда нозик табиат, андишали, уятчан ва камтар, шу билан бирга, қизиққон, аччиғи тез киши бўлган. У адолатсизликка нисбатан бепарво бўлмаган. Ҳатто илмий мунозараларда нотўғри талқин, бемаза гапларни эшитиб қолса, гапираётган кишининг ким бўлишидан қатъий назар, юз-хотир қилмай қаттиқ танқид қилган. Айтишларича, бир зиёфатда лаганбардор

⁶ Доктор Шавқий Дайф, Араб шеърлятида маҳорат ва оқимлар, Миср, 1960, 387-бет.

⁷ Ўша асар, ўша бет. Бу ерда шарқда деганда ал-Мааррий, ғарбда деганда Ибн Сийда назарда тугилади. Машҳур тилшунос Ибн Сийда (1005—1066) испан-араб филологларидан ҳисобланади.

шоирлар уй эгасини мақтаб, ҳатто машҳур араб шоири ал-Мутанаббийни ерга уриб, унинг ёзган шеърларини камситадилар. Йиғинда ҳозир бўлган ал-Мааррий бунга чидаб туролмай, у шоирларни қаттиқ жеркиб беради, ларга эътироз билдирмай, маҳлиё бўлиб ўтирганларни ҳам ўша «бемаза» шоирларга қўшиб, жоҳилликда айблайди. У фақат ҳақиқат олдидагина тиз чўкарди.

Ал-Мааррий дунёқарашини ҳам ўзгалардан тамом фарқ қилганидек, юриш-туришини ҳам ўзгача эди. Кейинги пайтларда у мол ва паррандалар, балиқ гўштини емай қўйди, ҳатто сут, асал ейишдан воз кечди. Буларни истеъмол қилиш шу ҳайвонларни қийнаш натижаси деб билди. Бу тўғрида унинг машҳур шеъри ҳам бор. Ал-Мааррийдан: «Нега гўшт емайсиз?» деб сўрашганида, у: «Ҳайвонларга раҳмим келади»,— деб жавоб берган. «Ахир ваҳший ҳайвонлар умр бўйи гўштан бошқа нарсани емайди-ку»— дейишганида, ал-Мааррий уларга: «Табиат ваҳший бўлганини билиб туриб, уларга эргашавериш керакми?!» деб жавоб берган.

У бу ҳақдаги бир шеърида шундай дейди:

Мариз ўлмиш ақл-динин,
Эшит мандин ҳақиқатни.
Ема сувнинг чиқаргонин
Қидирма этдин қувватни.

Аноси асрамиш сутин
Ўзи туққан болосига.
Сизлардек оқ бадангамас,
Солинг ишга фаросатни.

Зулм андоқ ёмон ишдир,
Сен анга ҳеч қадам қўйма.
Олиб ғофил қуш боласин
Қасб қилма қабоҳатни.

Арилар эрта тонг чоғдан
Гулу сунбул аро учгай.
Асал йиққайки ҳеч тинмай;
Ўзи тотсин-да лаззатни!

Бировларга атаб йиғмас,
Ваё совға, саҳоватга.
Ҳориб, меҳнат қилур ҳар кун
Ўйлаб эртанги роҳатни.

Ювиб қўл, қўлтиққа артдим
Бу ишларнинг барисидан.

Ал-Мааррий буюк инсон сифатида ҳар бир нарса устида чуқур мулоҳаза юритади. Ким билади, эҳтимол у молу паррандалар деганда халқ оммасини, мол гўштини ейдиган, сутини ичадиганлар деганда халқ бошига битган бало — ҳоким, амалдорлар, бойлар ва зодагонларни назарда тутганми, масаланинг бу томони Абу Ало ал-Мааррий услубига хосдир. Шундай бўлгач, тинмай асал йиғадиган болари асалини олмасликка, ўз навбатида, камбағаллар меҳнати натижаларини озгина «шакар» сеппиб олиб кетмасликка даъват қилгани бўлиб чиқмасмикин?!

Ал-Мааррий кўп нарсани ёд билган. Ўтмишдошларининг шеърларини мутолаа қилар экан, аста-секин улар Абу Ало зеҳнида ўрнашиб қолар эди. Тарихчилар шундай бир воқеани нақл қиладилар: яманлик бир киши луғат тўғрисидаги бир китобни топиб олади, лекин китобнинг бош қисми тушиб қолган эди. Китобга қизиқиб қолиб, ҳажга борганида уни ҳам олиб боради. У бу қайси китоб ва уни ким ёзганлигини суриштиради. Ҳеч бир киши уни аниқлаб беролмайди. Иттифоқо бир киши унга: «Ҳафсала қилсанг, Шомдаги ал-Маарра қишлоғига бориб, у ердан Абу Ало ал-Мааррий деган донишманд кишига йўлиққин, буни қандай китоблигини ўша айтиб беради», дейди. Яманлик китобини қўлтиқлаганича Шомга ал-Мааррий уйига боради. Абу Алога воқеани айтади ва китобни унга тутқзади. Ал-Мааррий қўли билан китобни ушлаб кўради, чиндан ҳам китобнинг бош қисми бўлмайди. Сўнг яманликка: «Қани, китобингдан менга бир оз жойини ўқиб бер-чи», дейди. Яманлик китобнинг бир жойини ўқигач, ал-Мааррий, бўлди, у ёғини ўқимай қўяқол, бу китобнинг номи бундай, муаллифи фалончи, дейди. Шундан кейин Абу Ало китобнинг тушиб қолган — бош қисмини ёддан ўқиб беради. Яманлик дарҳол уни ёзиб олади. У Яманга бориб, адибларга воқеани айтиб беради. Маълум бўлишича, бу китоб Форобий ал-Луғавийнинг⁸ девони экан⁹.

⁸ Бу ердаги Форобий машҳур файласуф Абу Наср Форобий эмас, тилшунос Форобийдир.

⁹ Ш а в қ и й Д а й ф, Араб шеърлятида маҳорат ва оқимлар, 380-бет. Шавқий ўз навбатида бу нақлни «Абу Ало ҳақида қадимгилар таърифи» деган китобдан олиб келтиради.

Бундан ташқари, ал-Мааррий хотираси ҳақида яна қуйидаги воқеалар ҳам ҳикоя қилинади: ал-Мааррий дўстларидан бири Абу Муҳаммад Ҳафочи ал-Ҳалабий деган бир кишини унинг олдига бошлаб келади. Улар ал-Мааррий олдига салом бериб кирадилар. Шунда ал-Мааррийнинг таниши «Мана, мен сенга бир новча одамни олиб келдим», дейди. «Нима ҳунари бор уни?» — деб сўрайди Абу Ало. «Қуръон ўқийди», — деб жавоб беради. «Бўлмаса, менга бир озгина жойини ўқиб берсин», дейди. Ҳалабий ал-Мааррий илтимосини бажо келтиргач, «сен Абу Муҳаммад Ҳафочи ал-Ҳалабийсан», дейди. Улар ал-Мааррийдан, буни қандай билганлиги сабабини сўрашганида, у: «Новчалигингни салом беришингдан билган эдим. Аммо Абу Муҳаммадлингни қироатингнинг тозалигидан ва ҳалабликларнинг нағмаларидек майин адо этганингдан билдим», дейди.

Ал-Мааррий ҳатто форсча ёки озарбайжон тилида¹⁰ сўзлаган кишининг гапларини ҳам эсда яхши сақлаб қола олар экан. Шу тариқа у кўп кутубхоналардаги китоблардан баҳраманд бўлди.

Ал-Мааррийдан: «Бундай илм даражасига қандай қилиб етишдингиз?» деб сўрашганида, у доимо: «нимаким эшитган бўлсам, уни ёдимда олиб қолганман; унутадиган нарсамни эслаб қолган эмасман», деб жавоб берган. Абу Ало ал-Мааррий 1058 йили 20 май жума куни саксон тўрт ёшларда вафот этди. У касал бўлганидан уч кун ўтгач, унинг юраги уришдан тўхтади.

Ал-Мааррийнинг дафн маросимига жуда кўп кишилар, олиму шоирлар, файласуфу қонуншунослар, ундан таълим олган шогирдлари ва уни яхши таниган оддий халқ вакиллари йиғилди. Саксонга яқин шоирлар Абу Ало ал-Мааррийга атаб марсиялар ёздилар ва бу билан унга бўлган ҳурмат-эҳтиромларини изҳор қилдилар.

Ал-Мааррий ожиз — кўр бўлишига қарамай, ожиз кишининг қўлидан қанчалик иш келишини, илм-маърифатни пухта эгаллаш мумкинлигини кўрсатиб берди. У етмишга яқин асар ёзди, лекин уларнинг кўпчилиги бизгача етиб келмади, кўплари вафотидан сўнг йўқолди. Унинг эркин фикри, ўткир мантиқи замонасидаги калтафаҳм дин аҳллари ва мансабдорларга ёқмас эди, унинг заҳарханда кулгисига дучор бўлган худбинлар,

¹⁰ Араб манбаларида бу сўз «озарбия» деб берилган.

аввало, буюк шоирнинг қадрига етмас эдилар, у ёзган ҳар бир сатр замонлар оша қанчалик қадр-қийматга эга бўлишини тасаввур ҳам қилолмас эдилар. Аммо шоир асарлари халқ қалбида яшади, унинг олқишига сазовор бўлди. Ал-Мааррийни тушунган ҳақиқий кишилар — олимлар, шоирлар унинг асарларидан нусхалар кўчиришиб, озгина бўлса ҳам, бизнинг давримизгача етиб келишини таъминладилар. Бизгача етиб келган асарлардан «Лузумиёт», «Фаришталар ҳақида рисола»¹¹ («Рисолат ал-малоика»), «Дурриёт», «Чақмоқтош учқунлари» («Сақт аз-занд») кабиларидир. Насрий асарларига «Абу Ало рисолалари», «Ғуфрон рисоласи», «Йўл учрашуви ҳақида рисола» («Рисолат малқо ас-сабил»), «Ўрмон ва новдалар китоби» («Китоб ал-айқ вал-ғусун»), «Ажралиш ва чекқаланиш китоби» («Китоб ал-фусул вал-ғоят») кабилар киреди.

Бундан ташқари Абу Ало, юқорида келтирганимиздек, ўзи севган баъзи шоирларнинг девонини тузиб, уларга шарҳ боғлаган эди.

АБУ АЛО АЛ-МААРРИЙ ИЖОДИ

Абу Алонинг эркин фикри, атеистик қарашлари ўз ўзидан шаклланмаган, албатта. Сўзсиз, унинг ижодига, умуман, дунёқарашига таъсир кўрсатган сиймолар борки, улар ижодини ўрганмай узил-кесил бир хулосага келиш қийин. Ал-Мааррий қайси «булоқ»дан сув ичган, кимларни ўзига устоз деб, кимлар ижодига эргашган — масаланинг бу томони ўрганилса, буюк шоирнинг ижодий эволюцияси аён бўлади. Араб адабиёти ва ижтимоий қарашида ал-Мааррийдан илгари ҳам бу хил эркин фикрлар, атеистик мотивлар бўлган, лекин улар Абу Ало куйлаган даражада эмас эди. Абу Ало эса «ёнбошлаб ётган» фикрни тиклади, уни том маъноси билан оёққа турғазди. Шу жиҳатдан ҳам унинг ижоди дарҳол ҳамманинг эътиборини ўзига тортди.

Ал-Мааррий ёшлигиданоқ араб шоири ал-Мутанаббийга (915—965) ихлос қўйган эди. Агар ал-Мутанаббийнинг ижодига назар ташланса, унда фикр эркинли-

¹¹ Абу Ало ал-Мааррийнинг «Рисолат ал-малонка» асарининг танқидий текстини академик И. Ю. Крачковский нашрга тайёрлаб, у ҳақдаги ўз илмий тадқиқотлари билан қўшиб, 1932 йилда Ленинградда нашр этгирди.

ги жуда сезиларли. Ал-Мааррий ҳам унинг ижодидан, маҳоратидан кўп нарса ўрганган, ал-Мутаннабий девонини тартибга келтириб, шарҳ ёзганида унга «Аҳмад мўъжизаси» («Мўъжиз Аҳмад») деб ном бериши ҳам бежиз эмас. Чунки ал-Мутаннабийнинг шеърятдаги санъати ал-Мааррий учун ҳам бир мўъжиза эди. Эҳтимол, ал-Мутаннабий ижодида бирмунча эркин фикрлилик, кўпчиликда кўрилмаган ҳислатлар намоён бўлганлиги учун шоирлар назарида у шу таҳаллусга¹² лойиқ кўрилган бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам шоир ижодида замонасида юз берган муҳим воқеалар ўз аксини топган ва улар катта маҳорат билан битилган эди.

Бунда, айниқса, унинг фикр доираси кенглиги, диний қобиққа ўралиб қолмай, эркин фикр юритиши ал-Мааррий кабилар ижодига кучли таъсир кўрсатган.

Ал-Мааррий кўп шоирлар ижоди билан танишиб, ўз асарларида улар шеърідан нақл қиларди. Бунда Абу Навос, ал-Бухтурий, Абу Таммом каби шоирларни зикр қилганда уларни оти билан атар, ал-Мутаннабийни эса, албатта, «шоир бундай дейди», дер ва унга бўлган ўз ҳурматини ифодалар эди.

* * *

Ал-Мааррийни баъзилар йирик шоир деб атаса, бошқалари улкан файласуф дейдилар. Айримлари эркин фикрли атеист шоир деса, бошқалари пессимизмга берилган мутасаввуф шоир дейдилар. Бу хусусда олимлар ўртасида ягона бир фикр йўқ, чунки унинг адабий мероси ҳали тўла ўрганилган эмас. Албатта, Абу Алонинг ёшлик:— ўсмирлик давридаги ижоди билан ёши анча кексайиб, дунёқарашини камол топган, ҳаёт тажрибасини ортган пайтдаги ижоди ўртасида катта фарқ бор. Ижодининг дастлабки даврида диний таъсир сезиларли даражада кўрилса ҳам, лекин бора-бора ундаги тафаккур анчагина ўзгара бошлайди: ҳаётга тўғри, донишмандларча қарай бошлайди. Лекин шоир буларда ҳам ўзининг асл фикр-мулоҳазаларини ҳар хил диний формалар

---

¹² «Ал-Мутаннабий» сўзининг маъноси «ўзини пайғамбар деб эълон қилиш, пайғамбарлик даъво қилиш» демакдир.

билан ўраб ташлайдики, ўқувчи уларни дарров пайқашинча қийин. Чунончи, унинг «Фаришталар ҳақида рисола» ва «Гуфрон рисоласи» асарларида нариги дунё ҳақидаги эътиқод устидан кулмоқчи бўлади. Баъзан шоир ўз аҳволидан худога шикоят қилиб ёзса, баъзан худо қилмишидан кулади, унинг юборган дини, элчилари ҳақида «пичинг» гаплар қилади. Ал-Мааррийнинг «Лузумиёт» асарида ўқувчи ажойиб сатрларни ўқиши мумкин. Аммо Абу Ало ўз даврининг фарзанди эди, шу сабабли кўпчилик тараққийпарвар сиймолар ижодида юз берганидек, ал-Мааррий меросида ҳам ўз даврининг кўп иллатлари акс этган. Чунки у ўз даври доирасидан четга чиқиб кета олмасди, замонаси тақозо қилган йўсинда асар ёзди, ўша давр адабиётидаги илғор, прогрессив томонларни ўз ижодида акс эттирди. Шу томондан олиб қаралганда ал-Мааррий ўрта аср араб фалсафаси тарихида ҳам муҳим ўрин тутди.

Ҳозирча ал-Мааррий ҳақида турғун бир фикрга келинмаган бўлса-да, у изчил атеист бўлиб кўринмаса ҳам, шуниси аниқки, унинг ҳар бир ёзган асари, уни бу соҳанинг оташин куйчиси дейишга ҳуқуқ бера олади. Совет олимлари ҳам унинг меросига юксак баҳо бериб, мусулмон оламида ва бу дин мавжуд бўлган ўлкалардан отилиб чиққан ягона атеист ва бу ҳаракатнинг асосчиси Абу Ало ал-Мааррийдир, деган фикрни ўртага ташлайдилар¹³. Эҳтимол, унинг бундай ҳурматга сазовор бўлишига унинг замонаси аҳлларига нисбатан динга бошқача қараши сабаб бўлгандир. Чунки унинг ўзи мусулмон оиласидан бўлишига қарамай, исломни оқлаб, бошқа динларни қораламасдан, уларга бир хил қараши, улардаги мавжуд иллатларни пайқашинча ва ўз мулоҳазаларини ўртага ташлай олишидир.

Дунёга қанчадан-қанча авлиёю пайғамбарлар келди, дейди у, лекин уларнинг ҳеч бири ҳам халқ ўртасидаги кулфатларни йўқ қилолмадилар, ҳеч қайси пайғамбар кишилар бошига тушган мусибатни даф қилолмади. Улар тўғрисидаги гапларнинг, мўъжизаларининг барчаси бўлмағур нарсалар, халқни алдаш, кўзбўямачилик қилишдан бўлак нарса эмас. Барча динлар қадимгилардан қолмиш бир афсонадир, пайғамбарлар сўзига қулоқ

¹³ С. Н. Григорян, Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг ўрта аср философияси (рус тилида), М., 1956, 107—112-бетлар.

солмаслик керак, фақат ва фақат виждон амрига қулоқ солиш керак. Чунки барча динда даъват қилган кишиларнинг ўзлари ҳам адашганлар, бундан на Мусо, на Исо ва на Муҳаммад мустасно эмас. Инсон одатга кўра динни қабул қилишга ўрганиб қолган. Шунинг учун бу йўлда ақлни ишлатиш керак. Ал-Мааррий фикрича, инсоннинг ўзига энг яқин дўст, унга йўл кўрсатувчи ақл бўлиши керак. Кишининг имони ҳам, пайғамбари ҳам шу ақлдир. Дунёда кишиларни насроний (христиан), яҳудий, мусулмон деб, маълум диний фарқ билан ажратмай, балки диний ва динсиз одамларни икки турга бўлиш ақлга тўғри келадиган ишдир. Чунки «Насронийлар ҳақ йўлдан тойиб кетдилар.— дейди Абу Ало,— мусулмонлар тўғри йўлни тополмадилар, яҳудийлар адашдилар, мажусийлар боши берк кўчага кириб қолдилар. Одамлар икки турга ажралдилар: бири диндору, лекин ақлсиз, иккинчиси ақлли, лекин динсиздир». Ал-Мааррий фикрича, одамлар табиатида катта бир иллат бор, индамасанг улар эшак динига ҳам кириб, унга итоат қилиши мумкин. У инсонларга хитоб қилиб:

«Э мўминлар, кўзингларни очинглар? Сиз эътиқод қилаётган дин ўтмиш одамларнинг уйдирмасидан бошқа нарса эмас. Ёлғончиликни ўзига касб қилиб олган кишилар ўзини пайғамбар деб атаб, сизни йўлдан оздираяпти. Сиз бўлсангиз виждон амрига қулоқ солмай, кўр-кўрона эргашиб кетаяпсиз. Агар динингиз моҳияти сизга аён бўлса, сиз ўз қилмишингиздан уялишингиз мумкин». Ҳар бир ишни ўйлаб қилинг, ахир билмайсизми, «диёнатингиз олдинги одамлардан қолган бир ҳийланинг ўзи, халос-ку», дейди.

«Мени диний одам дейишади,— дейди Абу Ало,— агар чинакамига мендан пардани кўтаришганида, албатта, мени тинч қўйишмас эди; мени ҳақорат қилишар, одамлар наздида обрўйимни тўкишар, ҳатто улар менга оғу беришдан ҳам тойишмас эди». Шунинг учун, дейди ал-Мааррий, киши дастлаб ҳақиқатни кўра билиши керак. Суриштирмасдан, унинг моҳиятига эътибор бермасдан ўтмишдан қолган деб ҳар бир бўлмағур нарсани ҳам қабул қилавериш керакми, масаланинг бу томонига эътибор бериш керак. «Киши ўлгач,— дейди Абу Ало,— тан ўз руҳини бошқа танга узатар эмиш. Ахир бу ақлга тўғри келмайди-ку, шунга ҳам ишониш мумкинми?!». Ал-Мааррий тушунчасича, кишига ўлим келиши

билан жон ҳам йўқ бўлади, бошқа танга кўчмайди. У жоннинг ўлмаслиги, абадийлигига ишонмайди. Чунончи, булут устига ёмғир ёлмаганидек, жон ҳам бир тандан чиқиб иккинчи танга киролмайди. «Танам мисоли чирроғу, жоним мисоли ундаги ўтдир. Тана (чироқ) ҳалок бўлғач, ўт ҳам ўз-ўзидан ўчиб қолади»—дейди ал-Мааррий. Бу тўғрида унинг мана шу шеъри диққатга сазовор:

Йўқлик оламин кечиб келган эдик дунёга,
Яна охир бир куни бошни олиб кетармиз.
Қанчалар замон ўтсин, жасадимиз ер ютиб,
Қайта ҳаёт кўрмасдан шу таҳлитда ўтармиз.

«Мен жуда ҳам ҳайронман,— дейди ал-Мааррий, наҳотки узоқ мамлакатлардан келишиб одамлар бир тошни¹⁴ ўпиб кетишади. Уларнинг бу равишларига таажжубда қоласан, киши. Наҳотки ҳамма одамлар ҳақиқатни кўришга шунчалар кўр бўлган?»

Ал-Мааррий кишилар ўртасига дадил фикрларни ташлайди, таъна тошидан чўчимайди. Дин ўзи нима?—деб савол беради ал-Мааррий, сўнг бунга жавоб бериб: «Дин — тушаётган келиндир, уни кўзлардан шунчалик беркитишадиларки, бирорта кўз ҳам унинг юзини кўролмайди, ҳатто куёв ҳам унинг келтирган сепи, мол-мулкига қараб боши айланиб, унинг чин башарасини кўролмайди»¹⁵.

Ал-Мааррийнинг бу фикрлари ўз даври учун жуда катта аҳамиятга эга эди. Буюк мутафаккирнинг хизмати шундаки, у инсонларни ўзи эътиқод қилаётган ва суриштирмай аждоддан қабул қилиб олган динга, одатга муносабатини, ўз хатти-ҳаракатини мулоҳаза қилиб, ўйлаб кўришга даъват қилади. Бу йўл билан Абу Ало сизни мулоҳазага ундамоқчи, ҳар бир ишингиз, қилмишингиз маълум мақсадга қаратилишини истайди, кўзингизни очмоқди, сизни ўзи тўғри деб билган йўлига даъват қилмоқчи.

Ал-Мааррий дунёқарашида пессимизм руҳи анчагина ўрин олган. Албатта, бунга унинг турмуш шароити, ўзининг ожизлиги ҳам таъсир қилмай қолмаган. Бундан ташқари, Абу Ало яшаган даврда фан ва маданиятнинг

¹⁴ Бу ерда Маккадаги «қора тош» назарда тутилади.

¹⁵ Ал-Мааррийнинг бу мулоҳазаси С. Н. Григорянининг юқорида келтирилган китобидан олинди, 113-бет.

қолоқлиги туфайли жамият иллатларининг асл сабабларини очиб бериш қийин эди. Бу иллатларга дин сабабчи дейди ал-Мааррий. Мусо замонида ҳам одамлар аҳволи яхши бўлмади, Исо даврида ҳам. Энди Муҳаммад одамларни яхшиликка, тўғри йўлга олиб келмоқчи бўлди, у ҳам бунни эплай олмади. Ниҳоят тоқати тоқ бўлиб: «Шу лаънати дунёда ҳақиқат ва адолат бўлармиди, ёруғликка эришиш мумкинми?»,— дейди ал-Мааррий ва ниҳоят: «Дунёда ҳақиқат йўқ... мазҳабинг нима, деб сўрашса, худодан кўрқиш деб айтаман»,— дейди у.

Биз дунёга келиб,— дейди ал-Мааррий,— ҳеч нарсани билмасдан тарки дунё қиламиз. Хўш, бундан нима чиқди, одамлар олдида турган мақсад нима эди?

Бу саволлар ал-Мааррийни то умрининг охиригача тинч қўймади. У ўз мулоҳазаларини оташин сатрларда акс эттирди.

Тангрига айларам ҳар кун шикоят:
Тўлганиб чиқаман тунлари беҳуш.
Емон туш кўрганда ўнгидан келар,
Тескари чиқади кўрсам яхши туш.

Ал-Мааррийнинг сақланиб қолган бир неча асарлари шоир ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилишга асос бўла олади. Шу жиҳатдан қисқача бўлсада, унинг баъзи асарларига тўхтаб ўтамиз.

«Фаришталар ҳақида рисола» («Рисолат ал-малоика»). Ал-Мааррийнинг бу асари унинг насрий ижодига қўшилса-да, лекин аслида у «қофияли наср» йўли билан ёзилган. Асар жумлаларининг вазнга солиниши, ишлатилган қофиялар, қофияга мослаб тизилган жумлаларнинг ибораторолиги асарни тушунишни анча қийинлаштиради, ундан ташқари китобда этимологияга ниҳоят даражада эътибор бериб айтилган бир қатор сўзлар илдизини текшириб ва уни ўзи исботламоқчи бўлган маънога тўғри келтириш учун ўтмиш шоирлардан кўп нақллар келтирилиши ва булар устига жумлада сўз ўйини қилиниши асарнинг туб моҳиятини киши назаридан бекитишга ҳаракат қилаётгандай кўринади. Ал-Мааррийнинг бу асари, шунингдек, «Ғуфрон рисоласи» шарқ адабиётида услуби энг оғир, балоғат ва фасоҳати энг зўр бадий ижод намунасига киради.

Ал-Мааррий бу асарини қачон ёзганлиги ҳақида аниқ маълумот бермайди. Бироқ муаллиф уни анча кексайган пайтида ёзган бўлиши керак. Чунки асарда бунга

ишора қилиб: «Ёшим ҳам борадиган жойига бориб қолди, қарвон охирги манзилига яқинлашиб қолибди, мен бўлсам ҳамон эзмаликка берилиб, қўлимдан ҳеч бир фойдали иш келмади»¹⁶, дейди. Баъзи тадқиқотчилар ал-Мааррийнинг «Фаришталар ҳақида рисола» асарини «Ғуфрон рисоласи»дан олдин ёзилган дейишса, баъзилари кейин ёзилган деган фикрни ўртага ташлайдилар. Маълум бўлишича, ал-Мааррий «Ғуфрон рисоласи»ни 1033 йилда олтмиш ёшида ёзган экан. «Фаришталар ҳақида рисола» «Ғуфрон рисоласи»дан олдин ёки кейин ёзилганлиги аниқланса, авторнинг ижодий ўсиши, дунёқарашига ҳам тўғри баҳо бериш мумкин бўлади. И. Ю. Крачковскийнинг кўрсатишича, «Фаришталар ҳақида рисола», «Ғуфрон»да олдин ёзилганлиги аниқроқдир. Ал-Мааррий бу асарини номаълум кишининг (китобда «Абу фалон» — «фалончи отаси» дейилади) саволига жавоб тариқасида ёзган бўлиб, кейинги асарида бу услубни давом эттиради, сюжетнинг воқеабандлигини таъминлайди. Чунки олдинги асарини муаллиф ким учун ёзилганлигини яширган бўлса (балки муаллиф уни яширмаган бўлиши ҳам мумкин, лекин бу ном кимнингдир «хизмати» билан тушиб қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас), «Ғуфрон»да савол берувчининг исми кўрсатилган. Олимларнинг бу тўғрида билдирган мулоҳазаларига кўра, ал-Мааррийнинг бу асарининг пайдо бўлишига замонасининг ўрта миёна ўқимишли бир кишиси сабаб бўлган бўлиши эҳтимол¹⁷.

«Фаришталар ҳақида рисола» асарида ал-Мааррий номаълум кишига жавоб бериб, грамматикага, айниқса, этимологияга оид ўз қарашларини баён қилади. Сўзларнинг келиб чиқишига тўхтаб, бу борада жуда кўп шоирларнинг шеърларидан мисол келтиради. Сўнгра ҳикоя қилинишича, бир гуруҳ араб олимлари жаннатга киролмай, ундаги посбонга ўз аҳволларини айтиб, жаннатга қўйиб юборишини, булар ўз навбатида у ердагиларга араб тили ва грамматикасидан таълим беришларини билдирадилар. Чунки тангри жаннатга лойиқ кўрган одамлар тангри севган араб тилини чуқур бил-

¹⁶ Абу Ало ал-Мааррий, Рисолат ал-малонка, Арабча матн, русча таржимаси ва изоҳлар И. Ю. Крачковскийники, Л., 1932, арабча матн, 4-бет (русча таржима, 36-бет).

¹⁷ И. Ю. Крачковский, Танланган асарлар, II, М.—Л., 1956, 409-бет.

масалар, яхши бўлмайди, бу нуқсон ҳисобланади. Шунинг учун улар жаннатдагиларга грамматика, исмларнинг турланиши, сўз ва исмларнинг келиб чиқишидан дарс беришлари керак. Олимлар ўз фикрларини исботлаб, тушунтирмасинлар, посбон уларни жаннатга киритмайди. Шу билан жаннат дарвозаси олдида посбон — Ризвон билан олимлар ўртасида тортишув бошланади. Бу орада «малак», «Мусо», «забония» («дўзах посбони»), «жаҳаннам», «Ризвон», «Мутайяб», «Ховар» ва бошқа сўз ва исмларнинг этимологиясига тўхталади. Бари бир посбон уларни ичкари қўймайди; бу ердагилар айш-ишрат қилаётганда, дейди Ризвон, сизлар эзмалик қилиб бошни қотирманглар. Олимлар Ризвондан жаннатдаги ҳамкасб олимлардан Халил ибн Аҳмадни¹⁸ чақириб беришни илтимос қиладилар. Халил ибн Аҳмад жаннат эшиги олдида келади ва улар билан сўзлашади.

Шундан кейин ал-Мааррий камтаринлик билан ўзи ҳақидаги баъзи маълумотларни келтиради. Бу асар орқали муаллиф, бир томондан, ўз замонидаги баъзи лугатшунос олимлар ҳамда нариги дунё ҳақидаги ислом ақидалари устидан кулмоқчи бўлган. «Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки,— дейди файласуф С. Н. Григорян,— жаҳон адабиётида Абу Алодек ўз асарларида (айниқса, ўзининг «Фаришталар ҳақида рисола», «Ғуфрон рисоласи»да) жаннат, дўзах ҳақидаги афсонани танқид қилувчи шахс камдан-кам топилади»¹⁹. Ал-Мааррийнинг наср билан ёзилган ва «Фаришталар ҳақида рисола» номли асаридаги автор мулоҳазаларининг давоми бўлган асари «Ғуфрон рисоласи»дир.

«Ғуфрон рисоласи». Абу Алонинг бу асарини кенг жамоатчиликка таништириш бобида Ғарб ва Шарқ олимлари анчагина тер тўкдилар. Миср олимлари Тоҳо Ҳусайн, Бинт аш-Шотий, Ғарб олимларидан Р. Н. Никольсон, Гольдциэр, Асин Паластиос, совет арабшуноси И. Ю. Крачковский умуман ал-Мааррий ижодини ўрганиш билан шуғулланиб, унинг бу асари устида тадқиқотлар олиб бордилар.

---

¹⁸ Халил ибн Аҳмад (VIII асрда яшаган) — аруз вазнига асос солган машҳур араб олими.

¹⁹ С. Н. Григорян, Юқоридаги асар, 121-бет. Яна қаранг: И. М. Фильштинский, Классик араб адабиёти (рус тилида), М., 1965, 198-бет.

Ал-Мааррийнинг бу асари 1033 йилда, муаллифнинг фикрлари анча пишган, камолотга эришган пайтида ёзилган. Асар адиб Ибн Қориҳ номи билан машҳур бўлган Али ибн Мансур ал-Ҳалабийга (962 йили туғилган) жавоб тариқасида ёзилган. «Ғуфрон рисоласи» ҳам насрий асар ҳисобланса-да, у «қофияли наср» билан ёзилган, ора-чора шеърӣ далиллар ҳам келтирилади.

Ибн Қориҳ ал-Мааррий билан учрашиб ундан адабиёт, фалсафа, тарих, дин, грамматикага оид бир қатор масалаларга жавоб олишни истайди. Ибн Қориҳ ал-Мааррийга ёзган рисоласида у ва унинг дўсти ал-Мағрибийнинг даҳрийликка оид қарашларига қарши чиқади. Шу муносабат билан Абу Алонинг «Ғуфрон рисоласи» Ибн Қориҳга жавоб тариқасида майдонга келади. Асарга жаннат ва дўзах объект қилиниб, асосий қаҳрамон сифатида савол берувчи Али ибн Мансурнинг ўзи олинади.

Ибн Қориҳ саёҳат қилиб нариги дунёга бориб қолади, у ерда одамлар ҳол-аҳволидан хабардор бўлади. Уларнинг ўз қилмишларига қараб жаннат ё дўзахга киришга ҳукм чиқараётган қозилар, ундаги «оқловчи», «қораловчи»ларни кўради, шу алфозда олти ой кезгач, жаннатга кирмоқчи бўлади, лекин бунга осонликча эришолмайди. Дастлаб у дунёда ўз шеърлари билан алдаганидек, жаннат посбонларини ҳам қўлга олмоқчи бўлади, лекин мақсадига эришолмайди, шундай бўлса-да, бир амаллаб жаннатга киради, кейин худонинг «гуноҳкор» бандаларини кўришга жазм қилади. Ибн Қориҳ ўз кўрганларидан таажжубда қолади: жаннатда кўрмоқчи бўлганларини дўзахда кўради, дўзахда кўрмоқчи бўлганларини эса жаннатда кўради. Жуда кўп олимлар, адиблар унинг эътиқодича жаннатга тушиши керак эди. Лекин аҳвол тамоман тескари бўлиб чиқади. Нега бундай, қани адолат, қани уларнинг бу дунёда қилган тоатибодатлари?! Ибн Қориҳ у ердагилардан нега бундай бўлганини сўрайди. Кейин бу дунёда тенглик бўлмаганидек, охиратда ҳам бўлмаслигига ишонади. Шу тариқа Ибн Қориҳ жуда кўп гуноҳкор бандаларнинг гуноҳи кечирilib, жаннатга кириб қолганини кўради. Шу билан китобнинг биринчи қисми тугайди, иккинчи қисмида эса Ибн Қориҳ берган саволларга Абу Ало жавоб беради. Бунда ал-Мааррий фалсафий маънодаги замон ва макон, таносух (жоннинг бир тандан иккинчисига ўтиши),

қарматийлар ва вахдати вужуд фалсафаси ва бошқа бир қанча масалаларга тўхталиб, уларга оид ўз қарашларини баён қилади. Мутафаккир бу асариди ҳам у ўз даврида ўртага ташланиши қийин бўлган саволларни қўяди, эркин фикр юритиши билан ўзидан кейингилар учун ҳам йўл очади.

Бу асарда ал-Мааррий фикр доирасининг кенглиги янада яққол намоён бўлади. Жаннат, дўзах ҳақида ўз мулоҳазаларини баён қилар экан, автор дунёга бу хил қарашларни танқид қилмоқчи бўлади, лаганбардор шоирларнинг хушомадгўйликларини заҳархандалик билан фoš этиди. Ал-Мааррийнинг бу асари ўз даври ижтимоий ҳаётида муҳим воқеа бўлди, умум араб маданиятига катта хазина бўлиб қўшилди. Абу Ало ал-Мааррийнинг ажойиб ижодий маҳсули ва араб адабиётининг ноёб дурдоналаридан бири «Лузумиёт» асаридир.

«Лузумиёт»нинг бошқача номи «Лузум мо ло ялзам» («Лозим бўлмаган нарсаларнинг лозимлиги») бўлиб, шоирнинг ажойиб шеърий девонидир. Девон алфавит тартиқида тузилган, лекин бунда сатрларнинг сўнгги сўз ва унинг сўнгги ҳарфи назарда тутилади. Девон ўн бир мингга яқин байтдан иборат. Унга муаллифнинг ўзи ҳам қисқача сўз боши ёзган. «Девон,— дейди Абу Ало,— бир юзу ўн уч фаслга бўлинган. Ҳар бир ҳарфга эса тўрт фасл тўғри келади...»²⁰ Шоир ўз девонида ҳаётини мушоҳадалар, ҳақимона мулоҳазалар, шеър ёзишга ундаган ранг-баранг масалалар ҳақида ёзади. Бу асар шоир ижодининг энг ажойиб намунасигина бўлиб қолмай, балки том маъноси билан Ўрта аср араб адабиётининг дурдоналаридандир. Нега Абу Ало асарига бундай ном танлади?! Маълумки, шоирнинг энг ажойиб фикрлари мана шу девонда кўпроқ акс этган. Бунда у мавжуд эътиқод, дин, фалсафа, мазҳаб, урф-одатларга оид ўз қарашларини ифодалаган. Кишилар ота-онасидан қолган диний мазҳабни қабул қилиб, унга «кўр-кўрона» эргашади, бу ўринда киши ўз қилмиши, равишларини ҳеч ўйлаб кўрмаслиги ал-Мааррийни анча ранжитган. Шунинг учун ҳам у бу тўғридаги мулоҳазаларини айтиб ўтиши зарур. Ал-Мааррий фикрига келган, айтиш лозим деб билган андишаларини битиб кетади. Шунинг учун ҳам у аса-

---

²⁰ Абу Ало ал-Мааррий, Лузумиёт (араб тилида), Байрут, 1961, 39-бет.

рига «Лозим бўлмаган нарсаларнинг [билиш] лозимлиги» деб ном қўйганлиги ақлга мувофиқ ва ал-Мааррий қарашларининг оҳангига тўғри келади.

Ал-Мааррий фалсафий қарашининг энг теран томонларини худди шу «Лузумиёт» асарида кўриш мумкин, ваҳолонки, баъзи тадқиқотчилар унинг Аристотель ва Ибн Сино каби махсус фалсафий система яратмаганини айтиб, гарчи фалсафий фикрлар юритганини кўрсатишса ҳам, лекин уни файласуф қаторига киритмайдилар, чунки улар фикрича, Абу Ало фалсафа фанига ўзига хос янгилик киритолмаган²¹.

Ал-Мааррий ижодига хос бўлган мавжуд урф-одатга, дин ва тузумга танқидий қараши ва, айниқса, унинг одамлардаги эътиқодларга «раҳна» соладиган ўйлари ана шу асарда анчагина ўрин олган.

«**Фасллар ва ғоят китоби**». Олимларнинг тахминича, ал-Мааррий бу асарини Бағдодга боришдан олдин бошлаб, юртига қайтгандан сўнг тугатган. Бу асар мазмун жиҳатдан «Лузумиёт»га яқин, ўзининг ҳар хил фикр-мулоҳазалари, ҳаётнинг баъзи масалаларида ўзининг танг қолиши, баъзи ҳолларда ижодий изланишларга берилганиданми, кейинги даврда ёзилган асарларига нисбатан тили сохта, мисралари сунъийдир. Шунинг учун бу асарни тушуниш анча қийин. Шу сабабдан бўлса керак, Абу Ало бу асарнинг муаммо жойларига шарҳлар ҳам ёзган. Бу шарҳларининг бир қисми муаллифнинг «Гардиш ниҳояси» («Иқлид ал-ғоят») асарида қисман сақланиб қолган.

Китоб панд-насиҳат йўли билан ёзилиб, фаслларга бўлинган. Фасл охири «ғоят» сўзи билан тугалгани учун асар номи ҳам «Фасллар ва ғоят китоби» деб аталган. Баъзи тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, ал-Мааррий бу асарини шундай аташ билан уни «Қуръон»га ўхшатмоқчи бўлган. «Қуръон»даги «ас-сувар вал-оят»га бу асар номи ҳам ўхшаб кетади²². Ал-Мааррийнинг бизгача етиб келган асарларидан яна бири «Чақмоқтош учқунлари» («Сақт аз-занд»)дир. Бу шеърий асар бўлиб, уни тушуниш анча оғир бўлганлигидан Абу Алодан кейин ўтган баъзи олимлар унга шарҳ ёзишган. Бу шарҳнинг тўрт жилди 1964 йили Қоҳирада нашр этилди.

²¹ Ханна ал-Фахурий, Араб адабиёти тарихи (рус тилида), 2-жилд, М., 1961, 166-бет.

²² Уша асар, 170—171-бетлар.

Ал-Мааррийнинг бу асарига илк шарҳ ёзганлардан бири Абу Рашод ал-Ахсикатий (1073—1134) бўлди²³.

Ал-Ахсикатий ал-Мааррийнинг «Чақмоқтош учқунлари» асарига ёзган шарҳларига «аз-Завоид» («Қўшимчалар») деб ном берган.

Ўрта осиелик Абу-л-фазл Қосим ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хоразмий (1160—1121)²⁴ ҳам шарҳ ёзган. Ал-Хоразмий ёзган шарҳ Абу Ало ал-Мааррийнинг «Сақт аз-занд» асарига битилган шарҳ ёки «Учқуннинг алангаси» («Диром ас-сақт») номи билан маълум. Ал-Хоразмийнинг бу шарҳи анча ишончли, ал-Мааррий ғоясини тушуниш учун ўнгайлик туғдиради. Шориҳ ўз шарҳини 1191 йили тугатган, демак, бунда у ўттиз бирга кирган бўлади.

Ал-Хоразмий бу шарҳнинг ёзилиш сабабига ҳам тўхтаб ўтади. Илм аҳлларида бир қанчаси, дейди у, бир неча бор менга илтимос қилишиб, ўтмишдошлардан санолаб Абу Ало ал-Мааррийга мансуб бўлган «Чақмоқтош учқунлари» асарига шарҳ ёзиб беришимни сўрашган эдилар. Чунки бу асар сарчашмасидан фасоҳат сувлари оқиб турар, баҳоғат равнақи унинг маъноларида жилоланар эди, шоир қофияларда ҳам зўр санъат кўрсатган, унинг ҳар бир нуқтасида илм анқиб турар, ундаги ҳар бир жило сир каби яширин эди.

---

²³ Унинг тўлиқ номи Абу Рашод Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Қосим ибн Аҳмад ибн Ҳадив ал-Ахсикатийдир. «Фазллар эгаси» деб шуҳрат топган бу киши адиб, шоир, султонлар девонида мунший ҳам бўлган. Ахсикат, Ёқут Ҳамавийнинг кўрсатишича, Фарғона водийсининг бир шаҳаридир. (Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Ҳикматаул-лаев, Ш. Шоилов, Ёқут Ҳамавий, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965, 37-бет. «Сақт аз-занд» шарҳлари (араб тилида), Муқаддима, Қоҳира, 1964, 6-бет).

Бу шаҳар аслида Ахсикент бўлиб, ўрта асрларда маданияти бирмунча ўсган, лекин кейинчалик йўқ бўлиб кетган. Ҳозир бу шаҳардан «Ахси» деган ном сақланиб қолиб, Наманган шаҳри яқинидаги қишлоққа нисбат берилади. Қадимги Ахсикент вайроналари яқин вақтларгача сақланиб қолган эди.

²⁴ Ал-Хоразмий анча илмли, ўткир шоир бўлган. 1220 йил бошларида Ёқут билан учрашувда унга икки байт шеърни ёзиб берганлигидан унинг бу йили ҳаёт эканлиги маълум бўлади (Ҳ. Ҳикматаул-лаев, Ш. Шоилов, Ёқут Ҳамавий, 42-бет). «Қашф аз-зунун» асарининг муаллифи Ҳожи Халифанинг кўрсатишича, Хоразмий 617 ҳижрий, 1221 мелодий йили татар-мўғуллар қўлида ҳалок бўлган.

Ал-Хоразмий бу асарнинг кўп ўринларини шарҳлагани, маълум жумла, сўз, ибораларга изоҳлар битгани, асарнинг рамзларини ечиб, мутолаа қилувчига анча қулайлик яратганини ёзади²⁵.

Нега ал-Мааррий ўз асарига «Чақмоқтош учқунлари» деб ном берган? Ал-Хоразмий бу ном шоир табиатига нисбатан мажозан шундай аталган, чунки бу девон муаллифнинг илк шеърларидан иборат бўлиб, умрининг энг қайноқ пайтларида ёзилган, дейди. «Чақмоқтош учқунлари» асарининг 1963 йили Байрутда босилган нусхасига қараганда, асар икки минг саккиз юз эллик бир байтдан иборат. Демак, бу асар авторнинг қисқача сўз бошиси ҳамда 5702 йўлдан иборат девонидир.

* * *

Ал-Мааррий чин маърифатпарвар сифатида инсонлар аҳволи яхши, бир-бири билан аҳил, ҳамжиҳат бўлишини ўйлади ва куйлади.

«Агар ёмон кунингда дўст орттирган бўлсанг, яхши кунингда, бадавлат бўлганингда ўша дўстингни унутиб юборма»,— дейди у насиҳат қилиб. Бадавлат пайтингда ошна-оғайниларингни йўқотсанг, дейди ал-Мааррий, ҳақиқий одам ишини қилмаган бўласан, кимки саҳоватлигини фақат қариндош-уруғларигагина кўрсатса, у саҳоват йўлини билмаганлар қаторига киради. Оз бўлсаям ёр-биродарларга ёрдам қил. Кўрмайсанми, тонг ели кучсизгина елсаям, киши жонига оро беради. Жисмим тупроқдан бўлиб, яна шу тупроққа қайтар экан, бойлигим нима фойда беради.

Носир Хусравнинг нақл қилишича, Абу Ало ал-Мааррий анчагина давлатманд киши бўлган, лекин шунга қарамай, у зоҳидона ҳаёт кечириб, эгнига қўпол қилиб тўқилган жун чакмон кийиб юрган. Аммо барча мол-дунёсини камбағал бева-бечораларга улашиб берган. Одамлар Абу Ало ал-Мааррийдан: «Худо сизга шунча мол-дунё ато қилибди, нима сабабдан уни одамларга бе-

---

²⁵ «Чақмоқтош учқунларига», шарҳлар, 1-жилд, Қоҳира, 1964, 17-бет.

риб юборасиз?» деб сўраганида, у «ейдиганимдан бошқаси менга керак эмас», деб жавоб берган.

Ал-Мааррий бир томондан художўй, соф мусулмон, зоҳид бўлиб кўринса, бошқа томондан диний ақидаларга ишонмайдиган, фақат ақлгагина ишонадиган, унинг мушоҳадаси натижасинигина тан оладиган даҳрий сифатида фикр юритади. Шунинг учун унинг меросида художўйликдан даҳрийлик мотивларигача бўлган жараёни кўриш мумкин. У бир томондан динни танқид қилса, тангридан ранжиб, ундан юз ўгирса, иккинчи томондан, уни тан олади; унга ёлборади, ҳасрат қилади.

Носир Хусрав ал-Мааррий ҳақида қизиқ бир фактни келтиради: Ал-Мааррий «Ал-фусул ва-л-ғоят» деган асар ёзган. Бу асарда у рамз билан сўз юритиб, фасоҳатли қилиб битгани учун, уни ҳар ким ҳам ўқиб тушунавермаган, фақат бир озгина одамлар шоирнинг ўзи билан бирга ўқиб, асар мазмунидан хабардор бўлишган. Ҳатто унга туҳмат қилишиб, сен бу китобингни «Қуръон»га қарши ёзгансан, дейишгача боришган»²⁶.

Ал-Мааррийнинг шеърларида насиҳатомуз байтлар, ҳикматли сўзлар жуда кўплаб учрайди: шоир ичкиликнинг зарари, ёр-дўстнинг қадр-қиммати, инсонларнинг бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббати каби қатор мавзуларда ижод қилиб, ажойиб сатрлар яратди.

Ал-Мааррий айбини бўйнига олмайдиганларни заҳархандалик билан қоралайди:

Айбин айтсанг бетига бировни бир қур,
Олам-олам айб-нуқсон сенга чапилур.

Бошқа бир ўринда у шундай дейди:

Бировлар айбини менга айтган эр,
Менинг айбимни ҳам бировларга дер.

Ал-Мааррий одамларни доимо ростгўй бўлишга чақиради:

Ҳақиқат нурлари душман тарафда
Бўлса ҳам, қабул эт, сўзлама ёлгон.
Ужарлик либосин ақлингга кийиб,
Дағдаға солмагин, дўстим ҳеч қачон.

---

²⁶ Носир Хусрав, Сафарнома, Берлин, «Ковинани» босма-хонаси, 1921, 16-бет.

Шоир кишиларни бир-бири билан дўст бўлишга ундайди, адоват уруғини қуритишни талаб қилади.

Қудратинг етса, биродар,
Барчага яхшилик қил.
Қабиҳлик тарки одат эт
Феъл-атворинг илиқ қил.

Абу Ало ал-Мааррийнинг адабий мероси буюк шоир номини асрлар оша улуғлаб бизнинг давримизгача олиб келди.

АБУ АЛО АЛ-МААРРИЙ
ШЕЪРЛАРИДАН ТАРЖИМАЛАР

Аҳли Фазл ватанда
Бечораю ғарибдир.
Андин юзин ўгиргай
Кимки анга қарибдир¹.

Билакда куч бор эркан
Меҳнат қилу ҳунар бил,
Тама йўлига кирган
Ранглари сарғарибдир.

Меҳримни оширурман
Муфиди сенга етса.
Садоқатинг дилимни
Меҳр билан қорибдир.

Ўнбешга кирганинда
Қолурму сенда ёшлик?
Бешкам элликда ўсмир?!
Сочинг-ку оқарибдир.

Жинояткордир ота
Ўғлин тарбиясига.
Гарчи фарзанди қобил
Шаҳарни бошқарибдир.

Зиёд ўлса узоқлик,
Меҳр қолмас болангда.
Гар у оқил бўлса ҳам
Яқинлигинг арибдир.

---

¹ Қариб — яқин қариндош-уруғларни айтмоқчи.

Хавф этса гар қиличдан
Даҳшатли оч арслон.
Бечораҳол ул оҳу
Унга қандоқ борибдир?!

* * *

Ишлатолсанг ақлни ҳарчоқ
Тунларингга бўлади чироқ.

* *

*

Фикр бир ип мисолидир,
Томонидан тутар бўлсанг,
Қочиб кетгай сурайёга,
Бошқа учин топар бўлсанг.

Ақл денгиз мисолидир.
Асар қилмас азим тўлқин.
Озаймайди керак бўлса,
Андин қанча олар бўлсанг.

* * *

*

Дейдиларки, бизлардан сўнгра
Келар эмиш адолат замон:
Бўри қўйни ҳеч емас эмиш,
Инсонларга тегмасмиш арслон.
Ҳайҳот, бовар қилмайди ақлим,
Бу гапларнинг бариси ёлғон!
Асрларнинг ҳар бир лочини
Емишларин² қўймаган омон.
Токи бўлгай фалакда Миррих³
Еки Зуҳал⁴ билинг бегумон:
Ёмонликнинг гирдоби тинмас,
Тамом бўлмас ҳеч бир ғалаён.

* *

*

---

² Бу ерда лочиннинг емиши — жонли паррандалар гўшти на-
зарда тутилади.

³ *Миррих* — Марс (планетаси). ⁴ *Зуҳал* — Сатурн.

Гарчи замон мислимни⁵
Деса: «Бажо қилурман,—
Улгач, қайтиб келиш йўқ —
Дунёга, мен билурман.

* *
*

Ҳақиқатни кўрмасмиз
То кирмайин лаҳадга.
Адашган мен деюрдим.
Боқсамки ҳар жиҳатга⁶.
Бани дунё⁷ адашган,
Ухшар ҳамма карахтга.

* *
*

Эй тун, сенда ғафлатда ухлар
Ҳасрат чекиб одамлар ҳануз.
Қанотингнинг зим-зиёсида
Уйқу билмас кўкдаги юлдуз⁸.
Кўк мисоли бир бўстон эса
Юлдуз анда гулдир, шубҳасиз⁹.

* *
*

Сўрасалар менинг мазҳабим,
Мен ҳам аблаҳ, бу элга аён.
Одамлардек келдим, яшадим
Гоҳ ўйину андиша билан.
Гўзал ишдан тийилди, нафсим
Ақлу ҳушим учиб қўрқувдан.

---

⁵ Худди менинг ўзимни, демоқчи. Бунда шоир, ўлганда кейин одамлар тирилади деган фикрга қарши чиқаяпти.

⁶ *Жиҳат* — томон.

⁷ *Бани дунё* — дунё болалари, яъни инсонлар.

⁸ Ал-Мааррий олим, шоирларни, тийрак одамларни айтмоқчи.

⁹ Ал-Мааррий барча олим, шоирларнинг даражасини улуғламоқчи. Гўё дунё бир боғу, ундаги олим, шоирлар шу боғнинг гуллари дир.

*   *

*

Инсонларда одатдир
Бир-бирин лаънатламоқ.
Ё жангларга кирганда
Найза-ла этмоқ ҳалок.
Ёки йиғин — мажлисда
Тил-ла бир-бирин чақмоқ.

*   *

*

Ўғлинг замон яктоси бўлиб,
Қўлинг тутар, деса ҳам иқбол.
Мен зурриёд истамас эдим;
Ҳатто уни этмасдим хаёл.
Қимлигимни билиб турсам-да,
Ҳам дунёга бўлганим увол.
Қандай истай фарзанди қобил?!
Баттол ўғли бўлади баттол.

*   *

*

Мен одамнинг нуқсонлигиман,
Фазилатни қилмадим даъво.
Ном қолдириш орзуси ила
Ўзга шонин этмадим маъво.

*   *

*

Инсонларнинг ақлини доим
Табиати эгаллар фақат
Тушунади нодонлигини
Қелганида ўлимга навбат.
Ўзи истар адашиб иршод,
Лек бировга қилар далолат.

* *
*
Лайлу наҳор¹⁰ мисоли
Ҳам яхшию, ҳам ёмон.
Икки турга бўлинди
Даҳрдаги шу инсон.

Ақл бирлан табиат
Келишолмас то абад,
Қолар ўлим келса ҳам
Иккиси бўлиб душман.

* *
*
Диндорман деб қилишар даъво
Топилмайди ҳеч бир художўй.
Покизалик либосимизда,
Ботинимиз бадфеълу бадбўй.

* *
*
Тангрига айларам ҳар кун шикоят:
Тўлғаниб чиқаман тунлари беҳуш.
Ёмон туш кўрганда ўнгидан келар,
Тескари чиқади кўрсам яхши туш.

* *
*
Ҳар малҳамнинг бир фитнаси бор,
Муслмонлик, Масих сингари.
Чорлаб бири бонгу жом чалар,
Мезанадан чақирар бири.
Ҳар ким динин улуғлар доим.
Билолмадим қай бири тўғри.

---

¹⁰ Лайлу наҳор — кеча ва кундуз.

* *

*

Йўқлик оламин кечиб келган эдик дунёга,
Яна охир бир куни бошни олиб кетармиз.
Қанчалар замон ўтсин, жасадимиз ер ютиб,
Қайта ҳаёт кўрмасдан шу таҳлитда ўтармиз.

* *

*

Даҳр ўғлонлари, мендан койинманг
Қилурсам қилмишингизни мазаммат.
Фақат бегоналарга қотмадим сўз
Ўзимдан бошланилмишдир бу одат¹¹.

Нечунким ул қазо вақти келурса,
(Аларга қодир ўлмоқлик эгамдан)
Шу тупроқ ичра кирмишимиз ки э воҳ,
Нечун олмоқчи бўлдик анда роҳат?

Одамлар феъл-ахлоқда, равишда
Кўрурсанлар, бари ҳам ранг-барангдир.
Фақат бир хил аларда он чунонким,
Табиат пастлиги ҳамда қабоҳат.

Ҳавонинг¹² барча фарзанди манингдек
Агар ўхшаб кетаркан бир-бирига.
Демак, бадхулқ бўлурга мустаҳиқдир,
Жами одам — Ҳаво туққан ул авлод.

Одамлардан узоқ бўлсам, қачонким,
Ҳамма фисқу фасодлардан халосман.
Яқинлашсам аларга учрагайлар —
Балога ақлу дониш, дин-диёнат.

* *

*

На маъноким келишдан¹³
Тушунмайман мақсадга,

¹¹ Мен фақат бегоналарнигина танқид қилиб қўяётганим йўқ, ҳатто бу ишда ўзимни танқид қиламан, демоқчи шоир.

¹² Ҳаво — Момо Ҳаво, энг биринчи Одамнинг хотини назарда тутилади.

¹³ Дунёга келишни назарда тутаяпти шоир.

Ҳаётдан ажралурмиз
Эришмай маърифатга?

* *
*

Шаробнинг таниннга сингиши ҳар чоқ
Чаён заҳаридан бўлади баттар.
Ширин табассумла эгилар барча
Гар турган-битгани бўлса ҳам зарар
Қанчалик бўлмасин шароб, май кучсиз.
Инсоннинг ақлини бошдан йўқотар
Шаробдир ақлнинг душмани ҳар чоқ.
Қилич яланғочлаб, жанг қилмай енгар
Бардош беролмайди ҳеч бир паҳлавон
Англаким енгилмас душманга ўшар.
Энг яқин дўстингдин ажратур, албат,
Энг абгор ҳолатга солур муқаррар.
Адоват ўчоғин ёқар дўст ичра
Тирик бўлганинг-ла, айлагай мурдор,
Шароб оқибати шунчалар ёмон
Ким ичса бўлади охири хор-зор.

* *
*

Қанча балоларга бўлмагин дучор,
Сукут қилсанг озаяр шунча душманинг.
Ҳамма мўмин одам қонини ичар,
Аммо сукут кам этур гуноҳинг санинг.
Гар калом қиличин ўқталса биров,
Тиғни тўмтоқ айлагай сабр этганинг.

* *
*

Тушунсанг бўрининг очлик дардига
Ташлардинг қўзини унинг олдиға.

* *
*

Айбимни сўрадинг, айтсам беҳисоб,
Қай инсон холидир айбу нуқсондин?!

* *
*

Тупроқ экан жисмим, қайтар тупроққа,
Бойликдан не фойда, элтдим қаёққа?!

* *
*

Номи эсларда ҳам қолмаганларнинг
Сўзича: каъбаю ўша байтуллоҳ,
Тош маъбуд, бутларнинг қолдиғи фақат,
Бунни билмаслигингиз ўзи кўп гуноҳ.

* *
*

Ақл тўғри йўлни тутган чоғида
Табиатим ани этади гумроҳ.
Ақлим ўзин тийса бир кўп ишлардин
Табиат истамас аслоки салоҳ.

* *
*

Савобни деб қилма яхшилик,
Яхшилик чун қилгил яхшилик.

* *
*

Сўзимга қулоқ сол, англа, амал қил
Мен керак бўлганда бўлмасимни бил.

* *
*

Ҳақиқат нурлари душман тарафда —
Бўлса ҳам, қабул эт, сўзлама ёлғон
Ўжарлик либосин ақлингга кийиб,
Дағдаға солмагин, дўстим ҳеч қачон.

* *
*

Қанчалаб гуноҳлар, исрофлар қилиб,
Ўтдилар амирлар, шоҳу султонлар.
Сўнг тупроқ ичига кирдилар бари,
Лек улар даҳшатин тортди инсонлар.

* *
*

Агар бўлса қари хотининг
Истамагин ёшини асло.
Юзда чирой кам бўлса қанча,
Айби шунча кам бўлур, ошна.

* *
*

Гар қўйсанг меҳмонга тушлик таоминг,
Оқшом физосини бермагин сўраб,
Очлик поёнига етганда ҳам у,
Иштаҳам йўқ, дейди афтингга қараб.
Сўрашин кутмаёқ топганингни қўй,
Хоҳ ёвғон ошию, атала, алаф¹⁴.

* *
*

Ҳайратда яқосин тутарди ул чоғ,
Билганда инсоннинг қилмишини Ер.

* *
*

Фароғат чоғида асло унутма,
Фақирлик онидан топсанг биродар.
Бойликда ким узса дўстлик риштасин
Ер қадрига етмаслиги муқаррар.
Саховат этмасди фақат қардошга
Ким саҳо тариқин билса бир қадар.

---

¹⁴ Алаф — ем-хашак.

* *
*

Паст, аблаҳ кишидан огоҳ бўл, қўрққин,
Мисоли улуғлар хавфидек чандон.
Паст одам турмаскан фиқу фасодсиз,
Чун тиш-тирноғ-ла ҳамла қилур арслон.

* *
*

Насим кучсиз ўлса ҳам
Жонга оро бахш этгай.
Оз бўлса ҳам кўмак қил —
Дўстга, далда ҳарқалай.

* *
*

Нодонликдан бахтиёрдурсан,
Фикр қилсанг бир бечора ҳол.
Инсон фазли ҳеч бир зотда йўқ,
Унга фақат ўзидир мисол.

* *
*

Илм бир қулф мисолидир,
Очилмас истаган онда.
Этиб сабр анга гар қайтсанг,
Очилгай боз уринганда.

* *
*

Қулоғим соғдир, тўғри гапни айт
Дўқ, дағдаға-ла бермагин азоб,
Насиҳат ила юмшагай кўнгил,
Насиҳатни ҳам қўзғатгай ғазаб.

Улимга етганимда
Тантана, ҳайит қилдим.

Дедилар: «Фалон одам
Дўстила яхши экан».
Ёлғонга лаб очмасин,
Дўстмас дунёда ҳеч ким.

Бузғунликла амирлар
Бўлди амру фармондор,
Тақводорлар номоз-ла
Саййид ўлди бетиним.

Ким бўлсанг ҳам бўлавер,
Тоза қонми, қурама.
Бой бўлсанг, саййидман де,
Тан олишгай белом-мим

* * *

Соатлар шер — арслон
Бизни йиртиб кетарлар.
Емиш бўлдик кунларга
Ойлар бизни ютарлар.

*
* *

Ҳар инсон ёшлигида
Ҳеч ким билмас одамдир.
Гар шуҳратга эришса,
Саййиду муҳтарамдир.

Ҳасад қилмай ҳеч кимга
Яша умринг борича.
Йўқса андин доғ келур
Ҳасаднинг гуфторича.

*
* *

Уғли ўлса йиғлайди она
Жоҳилликдан, фойдасиз йиғи.

Кўп ўтмаёқ ўғли кетидан
Уни олар ўлимнинг тиғи.

* *
*

Дунёда икки хил одамлар бўлгай,
Бир тури ақллик, лек эмас диндор.
Ўзгаси художўй, диндору аммо
Ақлдан топмайсиз нишона зинҳор.

* *
*

Мариз ўлмиш ақл-дининг,
Эшит мандин ҳақиқатни.
Ема сувнинг чиқарганин,
Қидирма этдин қувватни¹⁵.

Аноси асрамиш сутин
Ўзи туққан болосига.
Сизлардек оқ бадангамас,
Солинг ишга фаросатни.

Зулм андоқ ёмон ишдир
Сен анга ҳеч қадам қўйма.
Олиб ғофил қуш болосин
Қасб қилма қабоҳатни.

Арилар эрта тонг чоғдан
Гулу сунбул аро учгай.
Асал йиққайки ҳеч тинмай,
Ўзи тотсун-да, лаззатни!

Бировларга атаб йиғмас,
Ваё совға, саҳоватга.
Ҳориб меҳнат қилур ҳар кун
Ўйлаб эртанги роҳатни.
Ювиб қўл, қўлтиққа артдим
Бу ишларнинг барисидан.
Э қош, сочлар оқармасдан
Топсам эрдим бу фикратни.

---

¹⁵ Бу ерда сув ҳайвонлари ва сўйилган мол гўшти кўзда тутилади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Ал-Мааррий таржиман ҳоли	5
Абу Ало ал-Мааррий ижоди	15
Фаришталар ҳақида рисола	20
Ғуфрон рисоласи	22
Лузумиёт	24
Фасллар ва ғоят китоби	25
Абу Ало ал-Мааррий шеърларидан таржималар	30

На узбекском языке

Абдусадик Ирисов

АБУ АЛО АЛ-МААРРИ

Изд-во «Фан» УзССР
Ташкент — 1966

Муҳаррир *А. Аҳмадхужаев*
Техмуҳаррир *Э. П. Горьковая*
Корректор *Н. Раҳимова*

P-03807. Теришга берилди 30/VI-1966 й. Босишга рухсат
этилди 8/ VIII-1966 й. Формати $84 \times 108 \frac{1}{16}$ = 0.75 қоғоз л. 2,52
босма л. Уч. нашриёт л. 2.1 Нашриёт № 1850. Тираж 3000
Баҳоси 8 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Л. Б. Шастри
кучаси, 21. Заказ 219. Нашриёт адреси: Гоголь кучаси, 70

ЎЗБЕКИСТОН ССР
„ФАН“ НАШРИЁТИ ЯҚИНДА
САИДА НАРЗУЛЛАЕВАНИНГ
«АЛИШЕР НАВОЙЙ»
НОМЛИ КИТОБИНИ
НАШР ЭТДИ.

Китоб улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг ижодий биографиясига бағишланган бўлиб, унда адабий ва тарихий манбалардан фойдаланиш асосида шоирнинг ҳаёти ва сермаҳсул ижоди атрофлича ёритилган.

Асар илмий ходимлар, аспирантлар ва филология факультетлари студентларига мўлжалланган.

Тиражи 500.

Баҳоси 92 тийин.